

ANGYALOSI GERGELY

A költő és a szfinx

A VALÓSÁG-EFFEKTUS LEHETSÉGES FUNKCIÓI

A *haragos Szfinx* című Ady-novella alapja (az elbeszélések 1961-es kiadásának jegyzetei szerint) „egy valóban megtörtént eset, amelynek, 1905-1906-ban, egy mámoros téli éjszakán hőse – s kicsi híján áldozata – maga Ady volt”.¹ A *Három Hollóból* kijövén az Operaház előtti két szfinx-szobor egyikét meglovagoló, majd róla lezuhanó költő groteszk históriáját nyugodtan tekinthetjük valóságosnak. Legalább annyira, mint némely, kétségtelenül nagyobb horderejű történelmi eseményt, amelynek hitelességét a tényleges vagy állítólagos szemtanúk nyilatkozataira alapozza a történettudomány. Referenciális támpontnak tekinthetjük már csak azért is, mert ez az alig-történet, amelynek három irodalmi feldolgozását is ismerjük, azonnal elterjedt Ady ismeretségi körében, az irodalomtörténet-írás pedig évtizedek óta életrajzi tényként kezeli. Irodalomról lévén szó, aligha van szükségünk egyéb biztosítékra; megelégedhetünk azzal, hogy rendelkezésünkre áll három szöveg, amelyek ugyanarra a „nukleáris elbeszélésre” vonatkoznak, amely tehát ebben az esetben a „valóban megtörtént esemény” funkcióját tölti be.

Az említett három szöveg közül aligha az Ady-novella a legismertebb. Valószínű, hogy Krúdy Gyula közkedvelt írásának, az *Ady Endre éjszakáinak* olvasói közül igen sokan nem is tudnak a *Szobrok – élnek* című, négy rövid szövegből álló novellafüzéről, amely először 1907-ben jelent meg, s amelynek második darabja az említett Szfinx-történet. Nyilvánvalóan még ennél is sokkal kevesebben ismerik a századelő népszerű novellistájának, Kabos Edének a *királyné* című elbeszélését, amely szintén feldolgozza az esetet, Király István szerint ráadásul hallomás után.² A továbbiakban annak a vizsgálatára teszek kísérletet, hogy az általam ettől a pillanattól „valóságosnak” tekintett alaptörténet milyen szerepet játszik a három irodalmi szövegben, végül pedig hogyan funkcionál a hetvenes évek meghatározó jelentőségű irodalomtörténeti munkájában, Király István Ady-könyvében.

Az „operai szfinxszel való csatát” Krúdy úgy beszéli el, mintha Ady az egyik volna az általa teremtett irodalmi figurák közül.³ Mindentudó narrátorként belelát hőséne lelkébe, ismeri legbensőbb motívumait. Úgy vág bele tehát a bizzarr kalandocska elbeszélésébe, hogy érezni: eleve jóval többnek szánja egy anekdotánál, amely az ittasan pórul járt „nagy emberről” szól. Az egész Ady-jelenséget akarja megjeleníteni általa, vagyis a magyar irodalomba nemrég berobbant költő helyze-

tét éppen úgy, mint a nőkhöz vagy a nagybetűs Élethez való viszonyát. A jelenet ugyanakkor két személyről szól, arról az „Ő”-ről, aki ezúttal maga Ady, valamint a „jóbarátról”, vagyis Krúdyról, aki az eset szemtanúja. Az *Ady Endre éjszakái* 1925-ben jelent meg részletekben a *Nyugat* illetve a *Világ* hasábjain. Jól érthető tehát, hogy az író úgy jeleníti meg a majd két évtizeddel korábbi eseményt, mint egy elsüllyedt, végkép letűnt világ parányi mozzanatát, egyes szám harmadik személyben eltávolítva önmagát is. Krúdy Adyja számára az Operaház szfinx-szobrai mindenekelőtt „kőkeblű hölgyek”, „mozdulatlan szívűek és lelketlenek”, akik „fűtülnek az ő költeményeire”, noha az egyikük „éppen Léda asszonyra hasonlít”. Krúdy ezen a ponton beiktat egy hosszú, zárójeles bölcselkedést, amely igazi jókais, 19. századi hangulatot áraszt. „Azt hiszem, hogy minden szerelmes tapasztalhatta azt a különös érzést, amely akkor buggyan föl a lelkében, amikor véletlenül valaki olyannal találkozik, aki némileg hasonlatos az ő szerelméhez.” Megvan tehát a közvetlen motívum: a részeg poéta, aki a kőszoborban szerelme alteregóját fedezi fel, ezért megy fel hozzá „a hét lépcsőfokon, mint a buddhista a hétrétű-úton, hogy tiszteletét bemutassa a márványszívűnek”. Az „ilyen tisztelegések közben” a jóbarát, vagyis az elbeszélő mindig „távolabb állott” mondja (a többes szám arra utal, hogy az eset rendszeresen megtörtént). Mégpedig azért, mert ebben az időben ő maga „megvetette” a női nemet. Klasszikus alapállás: a két éjszakázó bohém közül az egyik a forróvérű, a másik a nőkből kiábrándult figura, mondjuk D’Artagnan és Athos *A bárom testőrből*.

A jóbarát térbeli távolságának is megvan a maga szerepe: nem hallhatja, mit sugdolózik a költő az oroszlántestű szoborral, ezért úgy interpretálja, ahogy akarja. Azt feltételezi, hogy Ady a lakására hívogatja ilyenkor a szfinxet, ami viszont arra utalna, hogy mégsem azonosítja Léda asszonnyal. Ilyen apró logikai bakugrások azonban nagyobb igényű műveiben se zavarták Krúdyt. „Ő”, vagyis a költő különösen megharagudott a szoborra ezen a hajnalon, aminek a narrátor szerint nem pusztán a visszautasítás volt az oka (ehhez minden bizonnyal szokva lehetett), hanem a nevezetes Duk-duk affér is. Krúdy bravúrosan iktatja be a sztoriba az irodalomtörténeti dimenziót, amellyel közvetve utal Ady jelentőségére is, anélkül, hogy kikökenne a szelíden csúfondáros, anekdotázó hangnemből. „Az igaz, hogy ennek a haragosságnak az előidézésében része volt Rákosi Jenő úrnak, aki éppen aznap vonultatta fel harmincmilliónyi magyar közvéleményét a szegény Duk-duk Bandi ellen...” Azt is megjegyzi, hogy a „nőoroslán” „makacsabb volt ezen a hajnalon, mint egyébkor”, ami finoman utal arra, hogy ezek a rituális tisztelegések általában azért mégis csak valamilyen eredménnyel jártak. Mintha a szobor máskor válaszolt volna valamit a költőnek; ezzel a célzással Krúdy átmenti a Szfinx mitikus, titokőrző funkcióját is, hogy aztán töretlenül szője tovább az anekdotikus szálát. A kőszívű megnyergelése nem sikerül, a távolabb álló jóbarát csak egy kalap nélkül lezuhanó testet lát, s hallja, ahogy „a gyönyörű férfitő, amelynél szebb és finomabb nem volt Nagy-Magyarországon” nagyot koppan az egyik lépcsőfokon. „No, ennek kampec” – jegyzi meg magában a „Szerelme” lábánál heverő Ady látán. Csodák csodájára azonban a költőnek nem esik baja, s ezt a sebében hívott orvos is megerősíti, aki „ugyanezért nem is adott hitelt az egész kalandnak”.

Látjuk, Krúdynál a szfinx-történet beleágyazódik az Ady-jelenség nem túlságosan eredeti, de kétségtelenül az Ady-költészet jellegzetes motívumaira is építő értelmezésébe. Nagy-Magyarország említése is azt a benyomást erősíti, hogy a narrátor szerint ez a költő-figura egy olyan világhoz tartozott, amely már a múlté. A nyárspolgár számára értelmezhetetlen gesztusai, céltalan „vitézkedése”, az élet ormainak meghódítását célzó, de csak a kocsmaajtót nyitogató életvitele a maga reménytelenségében is nagyságot tükrözött, sugallja a szöveg. A szfinx-kaland a látzat ellenére elsősorban nem a nőkről vagy a szerelemhez való viszonyról szól Krúdy szerint, hanem az élet és a halál megfejthetetlen titkának firtatásáról. „Ady életében nem tudott mindenhatóvá válni a nő, mint más, talán gyengébb, talán erősebb jellemű férfiak esetében...”⁴ Akár az operai szfinx hátára, akár az Operaház tetejére is felmászott volna Ady egy nő kedvéért, de a borról, az éjszakázásról nem mondott volna le. Nem véletlen, hogy az írás végén, az Adyval elköltött „utolsó vacsora” elbeszélésekor a múlt kísérteteivel együtt felmerül Léda asszony alakja, „aki ugyan testileg nem halt meg, de mégis halotti koszorúvá vállott a költő életében”. Amikor pedig Csinszka jelt ad a távozásra, mert minden bor elfogyott („fúson, akinek nincs bora”), a költő még makacskodik egy ideig, „mintha a szfinxet akarná újólá megnyergelni”. „És a tomboló jókedvből lezuhant a legnagyobb szomorúságba – mint akár azon a régi éjszakán a szfinx hátáról...”⁵ A szfinx-motívum hagyományos jelentéseiből a titok és a nő sztereotípiáin kívül egy fordított Pygmalion-történet maradt: a művész egy olyan kőszobrot akar életre keltetni, amely nem a saját műve (annál is kevésbé, mivelhogy nem szobrász, hanem költő), a kudarc pedig csattanós és kisszerűen komikus. A lángész perzselő erejéről kiderül, hogy csupán egy önmagát felemészítő egzisztencia borgőzös lehelete. Krúdy itt kifejezetten romantikaellenes képet fest Adyról, annál is inkább, mivel kísérletet sem tesz arra, hogy a költő irodalmi zsenialitását irodalmi eszközökkel érzékeltesse.

Kabos Ede elbeszélését egy jó évtizeddel később megjelent novelláskötetből ismerjük⁶, esetleges korábbi publikációjára még nem sikerült rábukkannom. „A modern magyar irodalom fegyverkovácsa”, ahogyan később Kosztolányi Dezső jellemezte az író, voltaképpen epizódként, atmoszférateremtő tényezőként használja fel a szfinx (illetve, ahogy ő írja, a „szfinksz” történetét). Az eset egy Kádár nevű tárcanovellistával történik, rögtön a mű elején; a főszereplő azonban nem ő, hanem egy Timon Menyhért nevű öreg színész, aki éppen színészi negyvenedik jubileumát ünnepli, nyilvánvalóan a Három Hollóban. Vele közli Kádár, „az éjszaka karmestere”, hogy ő a maga részéről minden hajnalban lovagolni szokott, mégpedig az opera előtt, a szfinkszen /sic!/. „– Más lóhoz nincsen bizodalمام. De a szfinkszet szeretem. Szép asszonyfeje van és kemény melle. Ostoba fráterek kérdésekkel szokták ostromolni a szfinkszet, én inkább a hátára ülök és lovagolok, míg alaposan ki nem fárasztottam magam. – Hát persze, a szfinksz nem vethet le a hátáról – nevetett az öreg színész. Kádár dacosan vágott vissza. – Csak azért is levetett, nem is egyszer. Az egyik oldalon felkapaszkodtam rá a lépcsőkről, a másik oldalon legurultam a lépcsőökhöz. De én azt csak másnap tudtam meg, mikor felébredtem rá és a fejemet borogatták.” S ezzel Kádár meghívja öreg cimboráját egy közös hajnali lovaglásra, hiszen, mint mondja, erre a célra két szfinksz is rendelke-

zésre áll. A színész azonban elhárítja az ajánlatot, inkább kártyázni meg egy évek óta haldokló újságíró-barátjához, s ezzel kezdetét veszi a történet fő szála.

Király István Krúdy és Kabos írásáról a következőt állapítja meg: mindketten „úgy ábrázolták Adyt, mint aki nemcsak szenvedő főhőse, hanem tulajdonképpeni ötletadója, kezdeményezője volt ennek a majdnem tragikus végű, duhajkodó tetteknek, a szfinx-lovaglásnak. S lehetséges, sőt: több mint valószínű, hogy valóban így is volt. De ennek ellenére is, Ady novellája a hívebb, igazabb. A felszín semmitmondó tényeivel szemben ő a lélek igazát örökítette meg.”⁹ Az Ady-novella értékelésével még ne foglalkozunk. Azt mindenesetre rögtön megállapíthatjuk, hogy az irodalomtörténész pontatlanul ítéli meg Krúdy és Kabos írását egyaránt. Mint láttuk, Krúdy egy teljes értelmezési keretben helyezi el az epizódot, bánni legyen is a véleményünk erről az értelmezésről. Ez a helyzet Kabos írásában is, amellyel kapcsolatban azt is megjegyezhetjük, hogy a Kádár nevű figura sokkal inkább magának a szerzőnek, mint Ady alakjának a mása. (Éhenkórász novellista, nem országszerte ismert költő, és a Kádár-Kabos név is hajaz egymásra.) Kabos tehát saját magát vetítette bele az Ady-anekdotába, de csak mellékszereplőként.

Az anekdotának ugyanakkor komoly funkciója van a novella egészén belül. Szó esik egy asszonyról, akinek az egész élete álom és képzelődés. Az ő lánya (s mint később megtudjuk, az öreg színészé) Csáky Nóra orvosnövendék, aki ezt mondja az anyjáról: „Sohasem volt köze a világhoz, amelyben él, értelmetlenül áll minden valósággal szemben s ilyen volt, mióta csak él.”¹⁰ A lány ehhez a képzelt világhoz alkalmazkodott gyerekkora óta; jól eligazodott benne, önmagát királynénak képzelő anyja mindig biztos lehetett abban, hogy sohasem néznek idegenként egymás szemébe. Ezért nem is haragszik arra a férfira, aki teherbe ejtette, majd elhagyta az anyját. Szerinte neki köszönhető, hogy anyját „egy boldog hazugság szépítő fátyola fogta körül” egész életében. Mielőtt kiderülne, hogy a színész valójában az apja, s hogy az otthon néha előkerülő rézkorona színpadi kellék, Nóra egy pszichológiai előadást hallgat meg. A professzor a felelősségtől és a cselekvéstől való iszonyodás példaként egy szobrász esetére hivatkozik, aki viaszból mintázta meg annak a nőnek a mását, akibe szerelmes volt. Amikor a nő férjhez ment és teherbe esett, átmintázta a szobrot, később pedig megformálta a gyereket is. Átélhette így a szerelem, a házasság és az apaság minden örömét; amikor pedig szerelme elhunyt, mélységes gyászban temette el a szobrot. Mint látjuk, ez már klasszikus Pygmalion-változat. A művészet csodája csak egy variánsa az álomnak és a képzelődésnek, amely egyedül teszi lehetővé az igazi kiteljesedést. Az, aki nem lehet művész, az álmaiból sző magának egy másik világot, és előfordul, hogy összekeveri az úgynevezett „valósággal”. Nórának az elbeszélés melodramatikus zárlatában, a végre meglett apa halálos ágyánál „olyan érzése volt, mintha maga is átsiklott volna a valóságból a mesébe”.¹⁰ Mindannyian így vagyunk ezzel, sugallja Kabos novellája. Legfeljebb fokozati különbség van a szfinxet részeg hajnalokon meglovagoló író és a teljes egészében a saját álomvilágában élő anya között. „Megmondtam, hogy amit az álmok elrontanak, az álmok jóvá is tudják tenni” – mondja ki a végszót Tankóczy, az évek óta haldokló zsumaliszta. A kör tehát bezárul, az álom felszippanjtja a való élet teljességét.

Kabos Ede elbeszélésének témája álom és való, illetve az átjárhatóság a két birodalom között. Ám ez csupán a téma; a narrátor, illetőleg maga Tankóczy, aki néha a szócsöveként működik, pontosan és egyértelműen választja el a képzelgést az igazságtól. Az ontológiai kétely nem hatol be a mű legbelsőbb rétegeibe. A szfinx nem más, mint kőszobor, amelyre a egyik szereplő rávetíti az érzéseit és indulatait. Ez volt a helyzet Krúdynál is. Ady novellájában azonban félig játékosan, félig komolyan megszemélyesül a szobor, akárcsak az előző „apró történetben” a párizsi Monceau-parkban álló Maupassant-élmű egyik mellékalakja, az olvasgató asszony. Az Ady-féle Szfinxet időtlen bölcsessége ellenére rendkívül zavarja a közeli kocsmából hajnalonként kiáramló korhelyek ricsajozása. „Tudta, hogy nem minden emberlény álmodik a Végtelenről és az örök Titokról. De az mégis bosszantotta, hogy az ő hátán néha utálatos, részeg fickók lovagolnak. Mert éjszakánként a kocsmából tóduló részek ilyen tréfát mernek művelni a Szfinxszel. Fölmásztak a talapzatra, kurjongattak. Végül is diadalmasan őt, a nagy mozdulatlant, megülték, mint a lovat.”¹¹ A szobor ezért elhatározza, hogy megleckézteti valamelyiküket. Választása „egy szemüveges muzsikusra” esik, pontosan azért, mert ő nem tartozott a „foglalkozásos” korhelyek és léhák közé. „De néha az új zengések keresésében úgy kifárasztotta magát, hogy kellett neki a léhaság és a kocsmá.” Amikor a többiek erőszakos ösztönzésére szégyenkezve bár, de mégis vállalkozik a szobor meglovaglására, a Szfinx ezt mondja magában: „– Megállj, muzsikus, hát te is olyan vagy, mint a többi utcai fráter, holott a Végtelen és a Titok kínoz jobb óráidban.” Az ifjú zenész a következő pillanatban már „zúzott véres fejével vergődik az aszfalton”, de a Szfinx nem szánja meg.

Király István szerint a novella egy ellentétet örökített meg, mégpedig azt, amely a különbséget a körülötte levő „hitvány kompániától” mindvégig elválasztotta. Különbözött egymástól az útszélső s a nemes. S ezen keresztül adta meg Ady a magyar bohémvilághoz, a krúdys éjszakákhoz való viszonyának igazi rajzát. Megfogalmazza különállását.¹² Király értelmezésében Krúdy romantizál, míg maga Ady „a maga meztelenségében” jeleníti meg a bohémromantika mögött rejlő idegenségét és magányosságát. Véleményem szerint a dolog pont fordítva áll. Krúdy írásában az anekdotás részletek, a pesti éjszaka különceinek kétségtelen kedvteléssel megformált alakjai mögött lassan kibontakozik egy rettenetesen neurotikus, igazi emberi kapcsolatokra képtelen, bizonyos tekintetben kifejezetten viszolyogtató figura, akit Ady Endrének hívtak. Ady novellája ellenben egy ismert romantikus toposzra, a Végtelennel és a Titokkal viaskodó művész és a bárdolatlan nyárspolgáriság ellentétére épül. Azért kell megszemélyesítenie a Szfinxet, hogy kiróhassa elképzelt zseni-önmagára a megfelelő büntetést. A lángész, akárcsak Baudelaire albatrosza, nem alacsonyodhat le büntetlenül a „közönséges, úri tacsók” szintjére, akik „az élet értelmére sohasem voltak és lesznek kíváncsiak”.¹³ Királynak igaza van abban, hogy ez a figura, amennyiben önábrázolásnak tekintjük, kifejezi Ady önéntékelését és az éjszaka bugyraiban fetregő másik énje iránti megvetését. Mindezt azonban a romantikus zseni-kultusz alapján teszi, vagyis mélységesen tiszteli önmagában azt, aki őt joggal megveti.

Ady novellájából teljességgel hiányzik az a groteszk humor vagy inkább ironia, mely Krúdynál és valamennyire Kabos Edénél is a romantizáló előadásmódot el-

lensúlyozza valamelyest. Ez természetesen nem tekinthető hibának esztétikai értelemben. A *Haragos Szfinx* szépen megírt, a tanulságot kicsit szábarágóan adagoló, de a kor igényeinek tökéletesen megfelelő tárcanovella, amely érezhetően épít arra a feltételezésre, hogy az olvasó valamennyire ismerős Ady versvilágában. Például a harmadik rövidtörténetbe, amely a *Csokonai Vitéz Mihály* címet viseli, sokkal közvetlenebbül építi bele saját ifjabbkori önarcképét. Mindenképpen érdekesnek találhatjuk, hogy a Szfinx hátáról lerepülő muzsikuskülöleg mennyire távol áll nem csupán attól az Adytól, akit a kortársak révén és a fényképekről ismerünk, hanem a versekben található önmegmutatásoktól is (mint amilyen például a „kunfajta, nagy szemű legény”). Ady talán sehol másutt nem ábrázolta önmagát életidegen, szemüveges művész-értelmiségiként, ami arra utalhat, hogy a kis elbeszélésnek legfeljebb a kiindulópontja, ám aligha a kulcsa a valóságos eset. Erre következtethetünk abból is, hogy egyedül ebben az írásban nem játszik szerepet az a tény, hogy a Szfinx lényege szerint nő. Az erotikus konnotáció, amely Krúdynál és Kabosnál egyaránt jelen van, itt elmarad: Adynak ezúttal nincs szüksége arra, hogy az élet értelmét, Titkot és a Végtelenséget női alakban jelenítse meg. Krúdy nyilvánvalóan *A könnyek asszonya* című versből kiindulva kapcsolja be Lédát a történetbe, hiszen abban a költő „a könnyek szfinksz-asszonyának” nevezi szerelmét. Gondolhatott *A verselő asszonyok* című költeményre is, amelyben ezt olvassuk: „Szerelem, szülés, lét és költözés / Az élet-Sphynx, nem asszony mása?” Ez utóbbi versből is kitűnik azonban, hogy az Ady-mitológiában a Szfinx mindenekelőtt a Nagy Titoknak, az élet megfejthetetlen értelmének az egyik formája, amely nem feltétlenül ölt női alakot. Ebben a mitológiában a zseni közelítheti meg a leginkább ezt a Titkot (amely néha maga Isten: „Isten, Titok elő a kardod”), de a romantika hagyományos szereposztása szerint még ő is örökös kudarcra van ítélve, vagy inkább életével kell fizetnie ezért a közelségért. A Szfinx-kaland átköltésével Ady a lángész-sors toposzának egyik variációját írta meg kisprózában. Ugyanez a toposz formálódik majd meg élete hátralevő bő egy évtizedének számtalan versében.

JEGYZETEK

1. Ady Endre összes novellái. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Bustya Endre. 1531. o.
2. Király István: *Ady Endre*. Magvető Könyvkiadó, 1972. I. kötet, 586. o.
3. Krúdy Gyula: *Ady Endre éjszakái*. Fehér Holló Könyvkiadó, é. n. 35-37. o.
4. Krúdy, i. m. 107. o.
5. Krúdy, i. m. 113. o.
6. Kabos Ede: *A királyné*. Légrády testvérek kiadása, 1917.
7. Kabos Ede, i. m. 5-6. o.
8. Király István, i. m. 586. o.
9. Kabos Ede, i. m. 21. o.
10. Kabos Ede, i. m. 72. o.
11. Ady Endre, i. m. 734. o.
12. Király István, i. m. 587. o.
13. Ady Endre, i. m. 734. o.